

חנן אשל ורועי פורת

מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא

קובץ שני

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

Hanan Eshel and Roi Porat

Refuge Caves of the Bar Kokhba Revolt

Second Volume

Israel Exploration Society

Jeselsohn Epigraphic Center
of Jewish History

מערת חג המולד בנחל קדרון תחתון (ואדי א-נר)

רועי פורת, חנן אשל ועמוס פרומקין

נחל קדרון היורד מירושלים לכיוון דרום-מזרח, עובר בדרום בקעת הורקניה (הבוקע), נכנס לקניון צר החתור בתוך סלעי חבורת יהודה (ואדי א-נר), שאיתו הוא מגיע לנקודת הפריצה במצוק ההעתקים שם הוא נשפך אל ים-המלח (איור 1). בחלקו העליון של הקניון מתפתל ואדי א-נר במצוקים של סלעי גיר מתצורות נצר ושבטה, שבהן נמצאות רוב המערות הגדולות במדבר יהודה. חלקו של ואדי א-נר במזרח בקעת הורקניה נסקר באופן חלקי על-ידי קרוס ומיליק (Cross & Milik, 1956), אלגרו (Allegro, 1965); רייט, 1973; וראו להלן) ובר-אדון (תשל"ב), ובאופן יסודי יותר על-ידי פטריך (תשנ"ה). במהלך המחקר הנוכחי נסקר האזור עד כה באופן חלקי בלבד; נבדקו בו מספר מערות ו"התגלתה מחדש" מערת חג המולד, שבה נדון במאמר זה.¹

מערת חג המולד

מערת חג המולד היא מערה גדולה הנמצאת בחלקו התחתון של נחל קדרון (ואדי א-נר), בראש הגדה המערבית של הנחל, לפני פיתולו האחרון מזרחה אל כיוון ים-המלח (נ"צ 189887/121095; איורים 1-3). זוהי מערה קארסטית שנוצרה באופן פראטי (בתוך מי תהום) בגיר מתצורת נצר. פתח הכניסה הראשי למערה נסתר ביותר אך קל לגישה (איור 4). שפכי עפר החפירה הרבים הפזורים במדרון שמתחת לפתח מעידים על מיקומה של המערה. מפתח המערה הראשי (הצפוני) נמשכת מחילה לכיוון מערב, כ-15 מ' אורכה (1-2 מ' רוחבה, וגובהה 40-80 ס"מ). המחילה עולה במתינות אל אולם גדול וגבוה (10 × 6 × 4 מ'); מחלקו הדרומי (הגבוה) של האולם נמשכת מחילה רחבה (3 מ' רוחבה וכ-1 מ' גובהה) כ-15 מ' לכיוון דרום, אל אולם קטן יותר (7.5 × 5 × 2 מ'); ממנו ממשיך מסדרון גבוה ורחב (כ-3.5 מ' אורכו, וכ-3 מ' רוחבו) הנמשך לאורך כ-13 מ' נוספים, עד פתח נוסף (1.5 מ' רוחב, 3 מ' גובה) הפעור בראש מצוק אנכי בגובה של כ-10 מ' והפונה לכיוון דרום-מזרח (איור 5). הגישה מחוץ למערה אל הפתח השני אפשרית רק בעזרת חבלים (איור 6). המערה התגלתה על-ידי ג'ון מרקו אלגרו בחג המולד של שנת 1960, במהלך סיוריו באזור ים-המלח ובקעת הורקניה ומכאן שם המערה. את קורות הסקר, הממצא והחפירה במערה תיאר אלגרו בספר פופולארי (Allegro, 1965). בתמונת השער של ספרו מופיע צילום הפתח הדרומי של מערת חג המולד (איור 7), ובתמונה אחרת בספר זה מצולם

1 בסקר בנחל קדרון ובמחקר על מערת חג המולד השתתפו: אורי דוידוביץ', אחיקם עמיחי ז"ל ומתן אביטל.

איור 1: מפת האזור ומקומה של מערת חג המולד

איור 2: צילום אוויר אלכסוני של מוצא נחל קדרון

אלגרו במחילה העולה מן הכניסה אל האולם הגדול במערה זו (איור 8).² אלגרו תיאר במדויק את מבנה המערה, ודיווח על סימני חפירות השוד של בדווים שקדמו לביקורו (Allegro, 1965, 11-13). בביקורו הראשון במערה מצא אלגרו בין היתר מטבע ברונזה בר-כוכבאי מהשנה השנייה למרד, וכן חרסים רומיים, פיסות עור ואריגים, להב צור וכלי עצם מהתקופה הכלכוליתית (Idem, 13-14; איור 10).

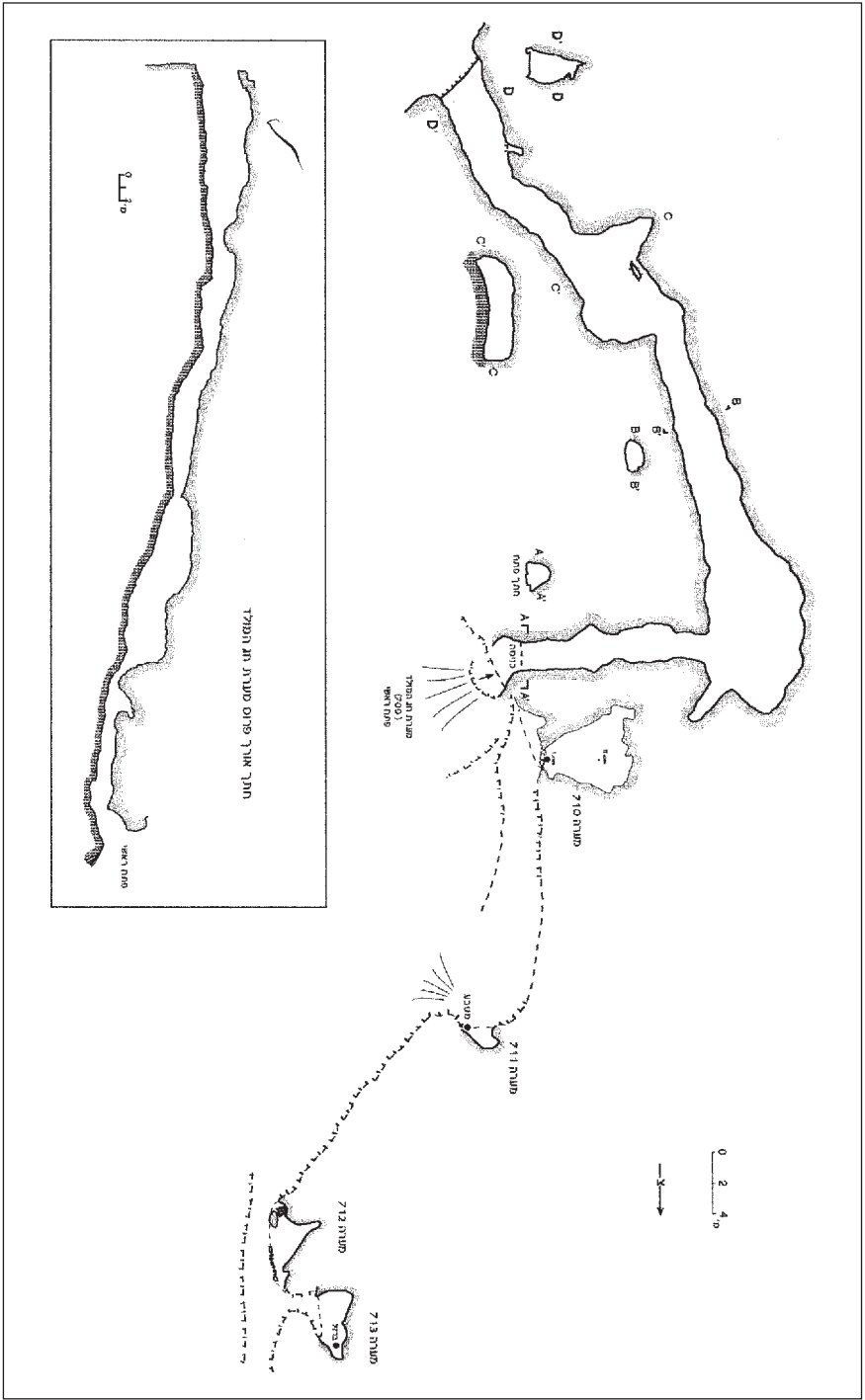
2 המערה התגלתה במהלך סקר שערך אלגרו במקביל לחפירות הארכיאולוגיות שניהל בחירבת מזין יחד עם סטצ'ברי ודה-לנחה (ראו: Stutchbury & Nicholl, 1962, 96-103). זה היה חלק מפעילותה של "משלחת מגילת הנחושת" באזור; על עבודתה של משלחת זו בבקעת הורקניה ראו: רייט, 1973. עוד על פעילותו של אלגרו באזור ועל דמותו ראו: Brown, 2005, 113-133, וכן: עפר, 1998, 11-16. אנו מודים למגן ברושי אשר הפנה אותנו לספרו של אלגרו.

איור 3: צילום אוויר של אזור מערת חג המולד, מבט לדרום-מזרח (מתוך: Allegro, 1965)

איור 4: פתחי מערת חג המולד והמערות הסמוכות לה, מבט למערב

איור 5: התכנית של מערת חג המולד והמערות הסמוכות לה

איור 6: הפתח הדרומי של מערת חג המולד

המשלחת בראשותו של אלגרו חזרה למערת חג המולד לאחר חודשים מספר, וערכה בה חפירה ארכיאולוגית יסודית, אלא שדבר החפירה ועיקר הממצא הארכיאולוגי שהתגלה במערה לא פורסמו עד כה באופן מדעי.³ הממצאים הארכיאולוגיים מחפירתו של

³ במהלך החפירה הקימה המשלחת מחנה כ-30 מ' מדרום לפתח המערה הדרומי. לצורך פילוס המשטח לאוהלים בנו החופרים קירות טראסה (ראו את תמונת המחנה מעל הנחל אצל: Brown, 2005, 119 וכן איור 11). למערה הובא גנרטור אשר סיפק תאורה לחופרים, ומצאנו מנורות רבות במהלך הסקר שלנו במערה. על קירות המערה מצאנו מספרים אשר סימנו החופרים, לשם מיפוי המערה ועריכת מדידות במהלך החפירה. עפר רב הוצא אל מחוץ למערה, ונראה כי עיקר קרקעיתו של האולם המרכזי נחפרה לעומק העולה על חצי מטר. מיון החרסים במהלך החפירה בוצע מצפון למערה, שם מצאנו מאות שברי גוף (באזור זה מצאנו גם נפה אשר שימשה את החופרים או את הבדווים שחזרו למערה לאחר-מכן). באזור מחנה

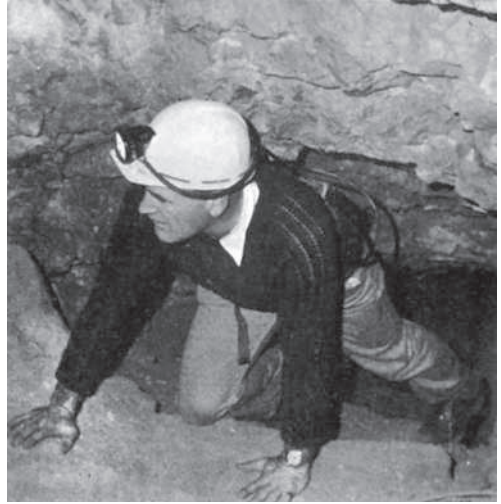
איור 7: הפתח הדרומי של מערת חג המולד בתמונת העטיפה של ספרו של אלגרו מקור: Allegro, 1965, ותמונה שלנו

אלגרו הועברו למוזיאון רוקפלר ונשמרו עם הממצאים שהתגלו במערות באזור קומראן בחפירותיהם של דה-וו והרדינג. לאחרונה החל צוות בראשותו של ג'ב הומבר בפרסום ממצאים אלה, מתוך הנחה כי מערת חג המולד מצויה סמוך לקומראן (ראו: Belis, 2003, 219-208).⁴

המשלחת מצאנו חרסים נוספים מתקופות שונות אשר נאספו ממערת חג המולד וגם ממערות נוספות הנחל, שכן חלק מכלי חרס שמצאנו במחנה החופרים התחבר לחלק שנאסף בשפכי מערה הנמצאת במורד הנחל. בנקודה זו נמצאו בין היתר שברי קנקנים מן המאה הראשונה לספירה. המשלחת בראשות אלגרו נעזרה בג'יפים ובמסוק של הצבא הירדני לשם אספקה ולניוד החופרים והמבקרים (למשל: Allegro, 1965, 125). הביקור החשוב ביותר שבו זכתה המשלחת היה בלא ספק ביקורו של חוסיין מלך ירדן (Idem, 1951; ראו איור 12). סרט טלוויזיה שצולם במהלך עבודת המשלחות הוקרן ב-BBC בתאריך 17.4.1963. נראה כי מאז נשכחה החפירה במערת חג המולד והיא לא נזכרה כלל בספרות המחקרית, זאת למרות הימצאותה בשולי מפת דיר מר-סבא אשר נסקרה על-ידי פטריך (תשנ"ה), ועל אף סמיכותה לשביל מטיילים המסומן בסימון שבילים ירוק, העובר כשלושים מטר מפתחה הדרומי של המערה. 4 הממצאים הארכיאולוגיים הראשונים ממערת חג המולד שעובדו ושהוצגו במסגרת פרסום החפירות בקומראן הם האריגים (ראו: Müller et al., 2003; Belis, 2003; Shamir, 2006; אנו מודים לאורית שמיר אשר הפנתה אותנו למאמרים אלה). רבים מן האריגים נמצאו ספוגים במלח, לפיכך הועלתה האפשרות כי מערת חג המולד נמצאת בבסיס מצוק ההעתקים, וכי הוצפה באחת מעליות המפלס של ים-המלח (Belis, 2003, 219). במהלך הסקר נוכחנו לדעת כי משקעי מלח נפוצים במערות רבות הנמצאות במעלה המצוקים שממערב לים-המלח. על בדיקות פחמן-14 שנערכו באריגים שנמצאו במערת חג המולד המעידות על-כך שהאריגים הם מתקופת מרד בר-כוכבא ראו: Rasumussen et al., 2006.

איור 10: כלי עצם שמצא אלגרו במערת חג המולד
מקור: Allegro, 1965

איור 8: ג'ון אלגרו במחילה העולה לאולם הגדול במערת חג המולד
מקור: Allegro, 1965

איור 9: מטבע ברונזה בר-כוכבאי, שמצא אלגרו במערת חג המולד
מקור: Allegro, 1965, 11

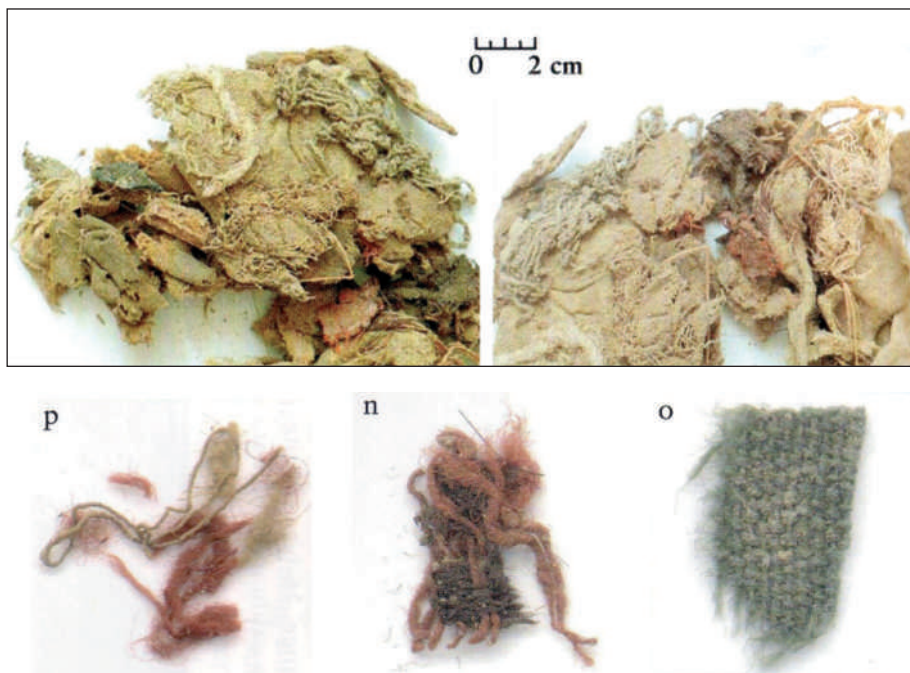
במהלך החפירה שערך אלגרו במערה נמצאו בין היתר שברי כלי חרס רבים מן התקופה הרומית הקדומה, גלעיני זיתים רבים, חלק של ניצב של חרב, אריג צבוע המחובר לכיס עור, וככל הנראה גם חרסים מן התקופות הכלכוליתית, הביזנטית והמוסלמית (Allegro, 1965, 121-122). כמו-כן נמצאו אריגים רבים, רבים מהם עשויים מצמר, ואריגים הצבועים בצבעים שונים (Belis, 2003; Müller et al., 2003; איור 13). המסקנה העיקרית העולה ממחקר האריגים ממערת חג המולד שנערך לאחרונה (כחלק מפרסום החפירות בקומראן), היא כי מכלול האריגים שונה מזה שנמצא במערות קומראן, ודומה יותר למכלול האריגים שנמצאו במצדה ובמערות המפלט מימי מרד בר-כוכבא (Belis, 2003, 219).

איור 11: צילום מחנה החפירה של משלחתו של אלגרו, מבט לכיוון מערב
מקור: Allegro, 1965

איור 12: חוסיין מלך ירדן בעת ביקורו במחנה המשלחת של אלגרו
מקור: Allegro, 1965, 91

איור 13: אריגים שנמצאו בחפירותיו של אלגרו במערת חג המולד
מקור: Bélis, 2003; Muller et.al., 2003

על-פי צילום של פני המטבע הבר-כוכבאי שמצא אלגרו במערה (Allegro, 1965, pl. 4; ראו איור 9), נראה כי זהו מטבע ברונזה מן הטיפוס הנפוץ מהשנה השנייה למרד. להלן פרטי המטבע (כפי שניתן לעמוד עליהם על-פי הצילום):
פנים: עץ תמר בעל שבע כפות ושני אשכולות פרי; מתחתיו הכתובת "שעמ" = שמעון.
גב: עלה גפן בעל 3 אונות וכן הכתובת: [ש ב לחרות ישראל].
למטבעות דומים ראו: Mildenberg, 1984, 313-315, no. 66-75

כלי העצם שמצא אלגרו במערה (מתוך: Allegro, 1965, pl. 3; ראו איור 10), הוא כלי דו-להבי בעל חור מפולש. כלי זה שימש ככל הנראה לאריגה (מורית), והוא נפוץ למדי באתרי התקופה הכלכוליתית, דומים לו נמצאו למשל במערת המטמון (בר-אדון, 1971, 185).

המחקר הנוכחי

בעקבות גילויה המחודש של המערה בכתובים, הגענו לוואדי א-נר ומצאנו את המערה על-פי תיאורו של אלגרו. במהלך הסקר הנוכחי מופתה המערה והתגלה בה ממצא ארכיאולוגי הכולל: חרסים רבים, רובם מן התקופה הרומית הקדומה ומן התקופה הכלכוליתית (ראו דוידוביץ', 2008); שני מטבעות ברונזה מסוף ימי הבית השני (האחד מימי אגריפס הראשון

והשני מימי פונטיוס פילאטוס, לוח 1: 2-1) וכן אריגים, שרידי מזון, מעט שברי גוף של כלי זכוכית, מסמרי ברזל אחדים ופיסות ברזל נוספות (להלן). במשטח סלע שמעל הפתח הדרומי ישנו ספלול חצוב.

במערה בינונית, הנמצאת כחמישה מטרים מעל ומצפון לפתחה הראשי של מערת חג המולד (מערה מס' 710; שיטחה 6 × 5 וגובהה 1 מ'; איור 5), נמצאו שני מטבעות: האחד, מטבע ברונזה בינוני שחוק, והשני, דינר כסף מימי נרווה (97 לספירה). בפתח מחסה סלע קטן (מס' 711) הנמצא כ-15 מ' מצפון למערה 710 ובמפלס זהה נמצאה פרוטה חשמונאית (לוח 1).

בלוח 1 מופיעים צילומי המטבעות שנמצאו במערת חג המולד ובמערות הסמוכות לה. להלן תיאור המטבעות.

מטבע מס' 1 הוא פרוטה מ"שנת 6" של אגריפס הראשון (41/2 לספירה), אשר נמצאה במערת חג המולד, להלן תיאורה:

צד א: סוכך מלכות; מסביב כתובת יוונית: [ΑΓΡΠΙ]ΙΑ ΒΑCΙΑ[EWC] (של אגריפס המלך).

צד ב: שלוש שיבולים בוקעות מבין שני עלים; בשטח התאריך: L₅ (שנת 6 = 42-41 לספירה).

ביבליוגרפיה: משורר, תשנ"ח, 207 מס' 120 ולוח 52 בעמ' 304.

ברונזה, 1.91 גר', 17 מ"מ, ♂

מס' 2 פרוטה מימי פונטיוס פילאטוס (30 לספירה), להלן תיאורה:

צד א: ליטואוס (מטה כוהנים רומי) וכן הכתובת: [TIBEPIOY KAI]CAPOC (של טיבריוס קיסר).

צד ב: תאריך מוקף זר: L₅ (שנת 17 = 30 לספירה).

ביבליוגרפיה: משורר, תשנ"ח, 235 מס' 333 ולוח 74 בעמ' 326.

ברונזה, 1.88 גר', 16 מ"מ, ↑

מטבע מס' 3 הוא דינר כסף מימי הקיסר נרווה (97 לספירה), שנמצא במערה מס' 710 שמעל מערת חג המולד, להלן תיאורו:

צד א: נרווה עטור זר, מביט ימינה וכן הכתובת: IMP NERVA CAES AVG PM TR P
COS III PP

צד ב: האנשה של ההגינות (Aequitas), ראשה מעוטר בזר, לובשת בגד ארוך, ניצבת לשמאל, אוזת מאזניים בימינה וקרן שפע בשמאלה וכן הכתובת: AEQVITAS
AVGVST

ביבליוגרפיה: Mattingly, 1966, 4, n. 24, pl. 1: 13

כסף, 3.15 גר', 18 מ"מ, ↓

מטבע מס' 4 הוא מטבע ברונזה שחוק שנמצא במערה מס' 710. מטבע זה דומה בגודלו ובמשקלו למטבעות הברונזה הבר-כוכבאיים הנפוצים; משקלו 10.42 גר' וקוטרו 25 מ"מ.

מטבע מס' 5 הוא פרוטה חשמונאית שנמצאה בפתח מערה מס' 711 שמצפון למערת חג המולד, להלן תיאורה:
 פנים: צמד קרני שפע וביניהם רימון
 גב: כתובת עברית עתיקה ושחוקה, בשלוש או ארבע שורות, בתוך זר.
 ביבליוגרפיה: משורר, תשנ"ח, 127-190.
 ברונזה, 1.85 גר', 14 מ"מ, ↑

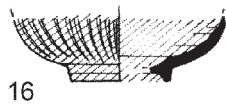
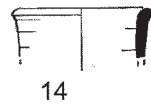
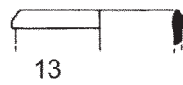
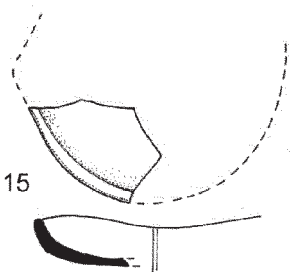
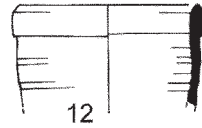
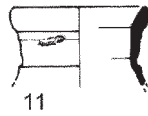
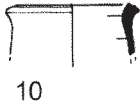
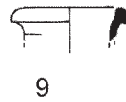
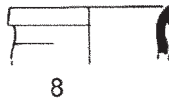
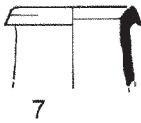
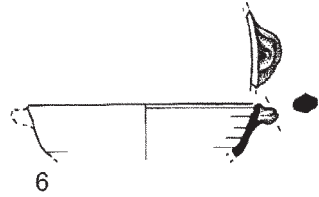
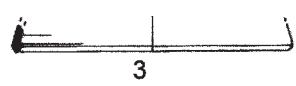
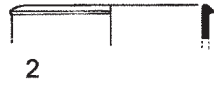
לוח 1: המטבעות שנמצאו במהלך הסקר במערת חג המולד ובמערות הסמוכות לה

בלוח 2 מוצגים חרסים שמצאנו במערת חג המולד: 5 כלי מס' 1 היא קדרת בישול פתוחה בעלת שפה מחורצת הנוטה כלפי חוץ; קדרה דומה נמצאה בגבעת רם (Magness, 2005, Fig. 22, no. 6) ובמערת האימה (Aharoni, 1961, pl. 10 no. 12). כלי מס' 2 הוא סיר בישול בעל צוואר זקוף ושפה משולשת הנוטה כלפי חוץ; סיר בישול דומה נמצא בערוער (הרשקוביץ, תשנ"ב, איור 13 מס' 9), ובמערכת המסתור בעין ערוב (זיסו, תשס"ב, איור 54, לוח 2 מס' 8). כלי מס' 3 הוא מכסה של סיר בישול, מכסה דומה נמצא במערות הרומח (להלן). כלי מס' 4 הוא שפה משולשת של סיר בישול, סיר בישול דומה נמצא במערת

5 כלי החרס מהתקופה הכלכוליתית שנמצאו במערת חג המולד יפורסמו בעתיד על-ידי אורי דוידוביץ'. וראו דוידוביץ', 2008, 384.

האיגרות (ידין, תשכ"ג, ציור 41 מס' 7.47), ובגבעת רם (הרשקוביץ, תשמ"ז, איור 3 מס' 13). כלי מס' 5 הוא שפה משולשת ומחורצת של סיר בישול שדומים לו נמצאו במערת האימה (9, Aharoni, 1961, pl. 10 no. 64.2). כלי מס' 6 הוא מחבת בעלת ידית אופקית; מחבת דומה נמצאה במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, 165 ציור 2 מס' 4), בערוער (הרשקוביץ, תשנ"ב, 311 מס' 13), במערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, 191, לוח 1 מס' 3), ובמערת הר-ישי (להלן). כלי מס' 7 הוא פך בעל צוואר רחב ושפה קרדומית מקופלת החוצה, פך דומה התגלה במערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, 193, לוח 2 מס' 26, 27); פך זה דומה גם לפך מהתקופה חשמונאית שנמצא ביריחו (בר-נתן, 1988, לוח 21, מס' 2). כלי מס' 8 היא שפת קדרה בעלת שפה קרדומית הנוטה כלפי חוץ, ראשיתה בתקופה ההלניסטית אך היא מופיעה גם במכלולים מימי מרד בר-כוכבא, כמו במערכת המסתור בעין ערוב (זיסו, תשס"ב, איור 54, לוח 2 מס' 6). כלי מס' 9 הוא פך; כלי דומה נמצא במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, ציור 2 מס' 19), ובמערכת המסתור בעין ערוב (זיסו, תשס"ב, לוח 2, מס' 21). כלי מס' 10 הוא קנקן בעל צוואר זקוף ושפה נוטה כלפי חוץ; קנקנים דומים נמצאו במערכת המסתור בעין ערוב (זיסו, תשס"ב, לוח 3, מס' 9, 16). כלי מס' 11 הוא קנקן בעל רכס בבסיס הצוואר ושפה מעובה, קנקן דומה נמצא במערת הר-ישי (להלן). כלי מס' 12 הוא שפת קנקן, קנקנים דומים נמצאו במערת האיגרות (18, Aharoni, 1961: pl. 7 no. 4). במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, ציור 3 מס' 4), ובמערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, 194, לוח 3 מס' 40). כלי מס' 13 הוא קנקן בעל שפה מעוגלת, קנקנים דומים נמצאו במכלול הבר-כוכבאי במערה בוואדי דליה (Lapp & Lapp, 1974, pl. 25 nos. 6, 9), ובעין ערוב (זיסו, תשס"ב, לוח 3, מס' 14). כלי מס' 14 היא שפת קנקן בעל שפה פשוטה נוטה החוצה, קנקן דומה נמצא במערת הר-ישי (להלן). כלי מס' 15 הוא נר עשוי אובניים כקערה שטוחה, אשר קופל מעט והוחלק בטרם צריפה, וסמוך למקום הפתיל נותרו שרידי פיח. קערה עגולה בעלת שפה דומה נמצאה למשל בהרודיון (5, Bar-Nathan, 1981, pl. 6, no. 6). כלי מס' 16 היא קערה בעלת בסיס דיסקוס שטוח ודגם מקדה. כלי מס' 17 הוא סיר בישול בעל צוואר נוטה מעט החוצה ושפה חתוכה; סיר בישול דומה נמצא במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, ציור 2, מס' 5) ובמערת מכוך (אשל, תשנ"ט/ב, לוח 1, מס' 5).

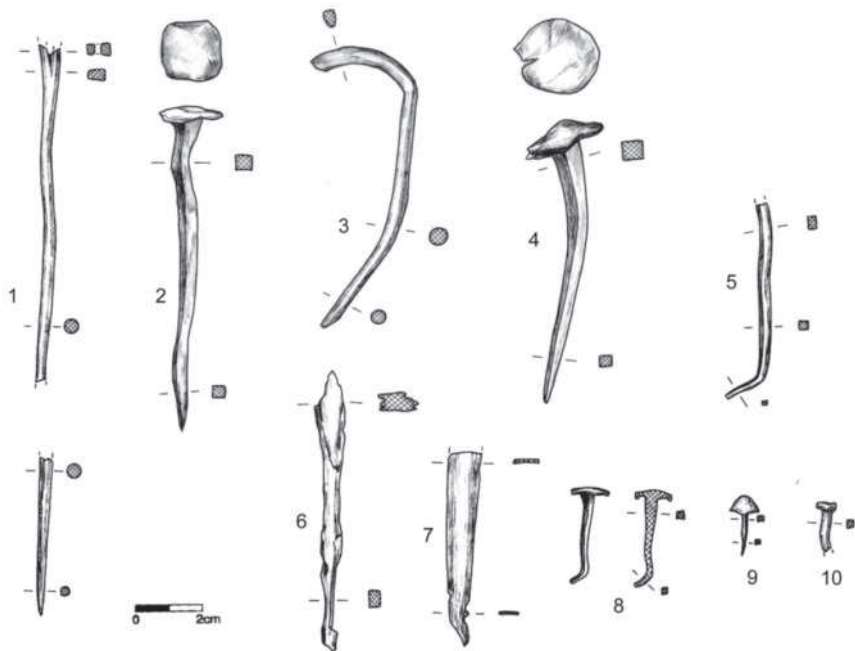
בלוח 3 מוצגים ציורים של חפצי המתכת שנמצאו במערת חג המולד: כלי מס' 1 הוא מחט ברזל גדולה; מחטים דומים נמצאו במערת האיגרות (ידין, תשכ"ג, 91 מס' 31-מד. 3 ובציור 32 ולוח 25), במערות ואדי מורבעאת (9, de-Vaux, 1953, Fig. 9; Pl. XII), במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, לוח יג, 4), במערת הברכה (אביגד, תשכ"א, לוח ז:2 מס' 9), במערת אל-ג'י (אשל ועמיתים, תשנ"ט, 98) ובמערת הסלודורה (בר-אדון, יומן 1971; על מחטים אלו בעולם הרומי ראו: 68 fig. 221-222, 239, Ward, 1911, 53; Petrie, 1917, 53; למחטים במקורות חז"ל, ראו: שפרבר, תשס"ו, 85-86). מס' 2 ו-4 הם מסמרים גדולים, מסמרים דומים נמצאו במערת האיגרות (ידין, תשכ"ג, 91 מס' 32-II ובציור 32 ולוח 25), במערות ואדי מורבעאת (1, de-Vaux, 1953, Fig 10:5; Pl. X), במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, לוח יג, 2), במערת אל-ג'י (אשל ועמיתים, תשנ"ט, 98) ובמערת הסלודורה (להלן); במערת אביאור נמצא מסמר גדול עשוי ברונזה (אשל וזיסו, תשנ"ט, 142). מס' 7 הוא ככל הנראה קצה להב של סכין. מס' 8-10 הם מסמרי ברזל קטנים; מס' 9 הוא מסמר השייך לסנדל מסומר (אשל, תשנ"ט/א).

לוח 2: כלי החרס ממערת חג המולד

טבלה 1: תיאור כלי החרס ממערת חג המולד (ראו לוח 2)

מס'	הכלי	תיאור החומר
1	קדרת בישול	טין חום-אדום
2	קדרת בישול	טין חום-אדום
3	מכסה של סיר בישול	טין אדום-חום
4	סיר בישול	טין אדום-חום
5	סיר בישול	טין אדום-חום
6	מחבת	טין חום-אדום, מפולם היטב
7	פך	טין חום-כתום
8	קדרה	טין חום בהיר
9	פך	טין חום-כתום
10	קנקן	טין כתום, ליבה אפורה
11	פך/קנקן	טין כתום
12	קנקן	טין כתום
13	קנקן	טין חום
14	קנקן	טין חום-כתום
15	נר	טין חום-אדמדם עם גריסים לבנים בודדים
16	קערה	טין חום-כתום, מפולם היטב
17	סיר בישול	טין חום-אדמדם

לוח 3: חפצי מתכת ממערת חג המולד

דיון וסיכום

הממצא הארכיאולוגי שהתגלה במערת חג המולד מעיד על כך שהפעילות האנושית במערה החלה בתקופה הכלכוליתית. מתוך הממצא הנומיסמאטי והקרמי עולה כי כבר בימי הבית השני שימשה המערה למסתור של פליטים, ונראה שיש לקשור פעילות זו לסמיכותה של המערה למצודת הורקניה. אפשר שהיה זה בעת חורבנו של המבצר בידי גביניוס, בשנת 57 לפנה"ס (מלחמת היהודים, א, 167-168), או בעת לחימתו של הורדוס באחרוני החשמונאים ולכידתו את הורקניה בשנת 31 לפנה"ס (מלחמת היהודים, א, 364; משל, 1984).⁶ על-פי ממצא המטבעות מימי אגריפס הראשון ופונטיוס פילאטוס, וכן הממצא הקרמי מסוף ימי הבית השני, אנו מניחים כי מערת חג המולד שימשה כמערת מפלט במהלך מרד החורבן.⁷ ייתכן כי היו אלה פליטים מירושלים, אשר ברחו ממנה עם חורבנה לנחל קדרון.⁸ המטבע הבר-כוכבאי שמצא אלגרו במערה והדינר מימי נרווה שמצאנו אנו במערה הסמוכה מעידים על כך שגם בסופו של מרד בר-כוכבא שימשה מערת חג המולד כמערת מפלט. אל מערה זו נמלטו כפי הנראה אנשים מאחד מיישובי גב ההר שמדרום וממזרח לירושלים, כגון מהכפרים היהודיים שהיו קיימים בתקופה שבין המרידות מצפון-מזרח לרמת רחל, או מהכפרים היהודיים בית עניה (אל-עזריה) ובית פגי

6 יש לציין כי כקילומטר מצפון מערב למערה, על גבעה מזרחה לנחל, סקר בר-אדון (תשל"ב, אתר 107) מבנה רבוע (מצד?) ומצא בו חרסים מהתקופה הרומית. פטריך (תשנ"ה, 14) העלה את האפשרות כי מבנה זה (אתר 117 אצלו) ומאגורת המים הנמצאת כ-250 מ' מצפון מערב לו (אתר 116), נבנו בתקופה הרומית הקדומה.

7 מטבעות "שנת 6" של אגריפס הראשון נפוצים באתרים ובמערות במדבר יהודה, על פי רוב במכלולים מימי מרד החורבן. כך לדוגמה נמצא מטמון של 139 מטבעות מסוג זה בתל גורן (מזר ודוניבסקי, 1965, 17; משורר, 1979, 77), 113 מטבעות מסוג זה ממצדה (Meshorer, 1989, מטבעות מס' 1195-b1307). בשכבת החורבן בערוער המיוחסת למרד החורבן, נמצאו שני מטבעות מטיפוס זה יחד עם שלושה מטבעות משנת שתים למרד החורבן (הרשקוביץ, תשנ"ב, 309). מטבעות אלה של אגריפס הראשון נמצאו בארבע מערות בהם נמצאו גם פרוטות של מרד החורבן, ואלו הם: מערת הבריכה (כהן, 2005; בע"פ); מערות ואדי מורבעאת (Benoit et al., 1961, 44-47); אתר נחל קידרון דרום (דהרי, תשס"ב, 239); ומערה קטנה הסמוכה למערת המטבע (בר-אדון, תש"ן, 30-32; ראו להלן). ממצאים אלה ואחרים מלמדים כי מטבעות אלה היו נפוצים ביותר בתקופה שלפני מרד החורבן ובמהלכו. בשל כך ניתן לדעתנו לקבוע שממצא של מטבעות "שנת 6" של אגריפס הראשון במערות מדבר יהודה, שבהן הפעילות לא הייתה יום-יומית אלא קשורה לאירוע קיצוני, מעידה על פעילות במערה במהלך מרד החורבן. לענייננו, ניתן ללמוד מכך כי גם מערת חג המולד שימשה במהלך מרד החורבן. על מגוון המטבעות שנכללו במטמוני המרידות, ראו: וינר וספראי, תשס"ב. על הפעילות במערות מדבר יהודה במרד החורבן ראו: פורת ואשל, תשס"ח.

8 על פליטים אחרים שברחו מירושלים עם חורבנה, ובראשם יהודה בן-ארי, סיפר יוסף בן-מתתיהו (מלחמת היהודים, ז, 210-215). פליטים אלה ברחו למקום בשם "ירד/יארדס", הנמצא ככל הנראה בערבות הירדן (קלוזנר, תשי"א, ה, 286; והשווה: רוזנטל, תשנ"א, 343-345). יש להניח כי התקיים קשר בין הפליטים שישבו במערת חג המולד לבין המורדים ב"כפר נחל קדרון" שבמורד הוואדי (ראו: דהרי, תשס"ב, 229-241). יש לציין כי לפני תחילת הזרמת הביוב של ירושלים לנחל קדרון בזמן המנדט, הייתה העבירות בקטע זה של הוואדי לא קשה (ראו: מרקוס, 1986, 108-109).

במורדות המזרחיים של הר הזיתים, שהיו קיימים אף הם עד למרד החורבן (זיסו, תשס"ב, כאמור, על-פי עדותו של אלגרו, ולפי שרידים נוספים שנמצאו בסקר הנוכחי, שימשה המערה בתקופות הביזנטית והמוסלמית, ככל הנראה לפעילות ארעית בלבד. התופעה של חזרה אל מערת מפלט בתקופות שונות מוכרת ממערות רבות במדבר יהודה, בהן מערות ואדי מורבעאת, הנמצאות כ-12 ק"מ מדרום למערת חג המולד, ומערות שונות באזור יריחו.⁹

רשימת מקורות

- אביגד נ', תשכ"א;
 "מחנה א' – נחל דוד", **ידיעות**, כה, עמ' 13-18.
 אברהים פ', תשס"ב;
 "חפירה במערה XII/ 49", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 201-205.
 אהרוני ל', תשכ"ב;
 "מחנה ב' – מערת האימה", **ידיעות**, כו, עמ' 159-173.
 אפלבאום ש', תשמ"ג;
 "מלחמת בר-כוכבא ותוצאותיה", א' רפפורט (עורך), **ההיסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא – מרידות היהודים**, ירושלים, עמ' 229-260.
 אשל ח', תשנ"ט/א;
 "סנדלים מסומרים במקורות היהודיים והממצא ממערות המפלט", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 225-232.
 אשל ח', תשנ"ט/ב;
 "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת מכוך", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 83-91.
 אשל ח' וזיסו ב', תשנ"ט;
 "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערות כתף יריחו", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 113-152.
 אשל ח' וזיסו ב', תשס"ב;
 "סקר וחפירות במערות שבמדורות המצוקיים של נקודת טריג 86 בשולי ג'בל מע'ר אל-בס ('כתף יריחו')", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 141-150.
 אשל ח', זיסו ב' ופרומקין ע', תשנ"ט;
 "שתי מערות מפלט בנחל מכמש (ואדי סויניט)", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 93-109.

9 פעילות מתקופות שונות מוכרת אף במערות סמוכות בוואדי א-נר: במהלך פעילותה של המשלחת בראשות אלגרו נמצאה במורד הנחל מערה שקרסה עם חרסים ביזנטיים, ובמהלך חפירתה נמצאו שלושה נרות שמן אגסיים עשויים דפוס שעליהם אשכול ענבים (Allegro, 1965, 130-131). במהלך הסקר שלנו בנחל נמצאה מערת רועים קטנה (מס' 701; שטחה 3 × 3 מ') הנמצאת במורד הנחל, בגדה הדרומית-מערבית (נ"צ 190018/120851). המערה נחפרה בעבר וחרסים, שעיקרם ככל הנראה מתקופת הברזל, נמצאו פזורים במדרון שמתחתיה.

- בר־אדון פ', 1971;
- מערת המטמון – הממצאים ממערת נחל משמר**, ירושלים.
- בר־אדון פ', תשל"ב;
- "הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו", מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 92-152.
- בר־אדון פ', יומנים;
- יומני שדה מהשנים 1970, 1971 ו-1976**, ארכיון רשות העתיקות, פנימי.
- בר־אדון פ', תש"ן;
- חפירות במדבר יהודה** (עתיקות, ט), ירושלים.
- ברוך ל', מזור ג' וסנדהוז ד', תשס"ב;
- "אזור XI; סקר וחפירות במערות שבמצוק העתיקים מעל חורבת קומראן", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 187-198.
- בר־נתן ר', 1988;
- הקרימיקה של יריחו מהתקופה החשמונאית ותקופת הורדוס**, ובעיית המעבר מטיפוסי כלים חשמונאים לטיפוסי כלים בימי הורדוס, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ברושי מ', תשנ"ב;
- "הארכיאולוגיה של קומראן – עיון מחודש", מ' ברושי, ש' טלמון, ש' יפת וד' שוורץ (עורכים), **מגילות מדבר יהודה, ארבעים שנות מחקר**, ירושלים, עמ' 49-62.
- דה־ו ר', 1992;
- "קומראן, חרבת עין פשחה", מ' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, ירושלים, כרך 4, 1357-1364.
- דהרי ע', תשס"ב;
- "אזור XIV; סקר וחפירות במערות שבמצוק העתיקים מנחל קידרון בצפון ועד נחל דרגות בדרום", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 229-247.
- דוידוביץ' א', 2008;
- התקופה הכלכלית המאוחרת במדבר יהודה, דגם היישוב ומאפייני התרבות החומרית כבסיס לשחזור סביבתי חברתי**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- הירשפלד י', תש"ס;
- "יישוב מתבודדים מעל עין-גדי", **קתדרה**, 96, עמ' 8-40.
- הרשקוביץ מ', תשמ"ז;
- "כלי החרס של גבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא' והב' לסה"נ", **ארץ-ישראל**, יט, עמ' 314-325.
- הרשקוביץ מ', תשנ"ב;
- "ערוער בשלהי תקופת בית שני", **ארץ-ישראל**, כו, עמ' 309-319.
- וינר מ' וספראי ז', תשס"ב;
- "מטמונים ומרידות – התפלגות מועדי ההטמנה של מטמוני המטבעות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-הביזנטית", **קתדרה**, 101, עמ' 71-90.
- זיסו ב', תשס"ב;
- היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

- זיסו ב' ואשל ח', תשס"א;
 "מטבעות מרד בר-כוכבא, עדכון גיאוגרפי: מה נתחדש בעשרים השנים האחרונות (1980-2000)?", ח' אשל וב' זיסו (עורכים) **חידושים בחקר בר-כוכבא**, רמת-גן, עמ' 17-40.
 טל נ' ואורון ג', תשס"ב;
 "אזור XIII; סקר וחפירות במערות שבמצוק העתיקים מדרום לאתר קומראן", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 219-227.
 ידן ל', תשכ"א;
 "מחנה ד'", **ידיעות**, כה, עמ' 49-64.
 ידן ל', תשכ"ג;
הממצאים מימי בר-כוכבא ממערת האיגרות, ירושלים.
 ירדני ע', תש"ס;
אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, ירושלים.
 יתאח מ', קם ל' ובן-חיים ר', תשס"ב;
 "אזור X; סקר וחפירות במערות שבמצוק העתיקים מדרום לצומת אלמוג וממערב לקלי"ה", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 173-186.
 כהן ח', 2005;
 "נחל דוד, מערת הברכה", **חדשות ארכיאולוגיות**, 117, קובץ דיגיטלי באתר רשות העתיקות.
 כהן ר' וישראל ל', תשס"ב;
 "החפירות במחסה סלע XII/ 49 ובמערות XII/ 53-52", **עתיקות**, 41, כרך 1, עמ' 207-213.
 מור מ', תשנ"ב;
מרד בר-כוכבא – עוצמתו והיקפו, תל-אביב.
 מזר ב' ודוניבסקי ע', 1965;
 "העונה החמישית בעין גדי", **חדשות ארכיאולוגיות**, יד, עמ' 16-18.
 מלח"ם, 1998;
סקר מצוק העתיקים, דו"ח פנימי על הסקר בשנת 1998.
 מרקוס מ', 1986;
מדבר יהודה הצפוני, סקר נוף ומסלולי טיול, ירושלים.
 משורר ל', 1979;
מטבעות עתיקים, ירושלים.
 משורר ל', תשנ"ח;
אוצר מטבעות היהודים, ירושלים.
 משל ז', 1984;
 "מערכות מצור מסוף ימי החשמונאים בהורקניה", **ארץ-ישראל**, יז, עמ' 251-256.
 עמית ד' ואשל ח', תשנ"ט;
 "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת סלע", ח' אשל ד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, ירושלים, עמ' 186-204.
 עפר א', 1998;
 "ערי המדבר שביהודה המקראית", **קתדרה**, 90, עמ' 7-32.
 פורת ר', תשס"ז;
 "הדרך לאורך חוף ים-המלח בין קומראן לעין-גדי בימי הבית השני", **קתדרה**, 121, עמ' 22-5.

פורת ר' ואשל ח', תשס"ח;
 "מערות מדבר יהודה במרד הראשון (מרד החורבן)", ש' בר (עורך), **בהר ובשפלה ובערבה: עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל בשנת השלושים לסקר הר מנשה**, ירושלים, עמ' 323-350.

פטריך י', תשנ"ד;

"חורבת קומראן לאור המחקר הארכיאולוגי החדש", **דברי הקונגרס העולמי האחד עשרה למדעי היהדות**, חטיבה א, המקרא ועולמו, ירושלים, עמ' 95-102.

פטריך י', תשנ"ה;

סקר ארכיאולוגי ביהודה ושומרון – מפת דיר מר-סבא (109/7), ירושלים.

פינצי י', תשמ"ה;

חרושת העץ בתנ"ך לאור הממצא בארצות המקרא ובספרות חז"ל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

צוער א', תשנ"ט;

"מה ארע במערה", **נקרות צורים**, 20, עמ' 123.

קוטשר י', תשכ"א;

"מחוז עגלתין – נמל עגלתין", **ידיעות**, כה, עמ' 160-161.

קלזנר י', תשי"א;

ההיסטוריה של הבית השני, כרך חמישי, ירושלים.

רוזנטל א"ש, תשנ"א;

"בערה", **תרביץ**, ס, עמ' 325-345.

רייט ג"ר, 1973;

"השרידים הארכיאולוגיים בחירבת מירד (הורקניה)", צ' אילן (עורך), **מדבר יהודה וים-המלח**, תל-אביב, עמ' 335-347.

שלם נ', תשכ"ח;

מדבר יהודה, ירושלים.

שפרבר ד', תשס"ו;

תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, כרך ב, ירושלים.

Aharoni Y., 1961;

"The Caves of Nahal Hever", *Atiqot*, 3, pp. 148-162.

Allegro J.M., 1965;

Search in the Desert, London.

Bijovsky G., 2004;

"The Coins from Khirbet Badd 'Isa – Qiryat Sefer", N. Haimovich-Carmin (ed.), *The Land of Benjamin*, Jerusalem, pp. 243-300.

Barag D. & Hershkovits M., 1994;

"Lamps from Masada", *Masada* 4, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports, Jerusalem, pp. 7-147.

Bar-Nathan R., 1981;

"Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period", *Greater Herodium*, (Qedem, 13), pp. 54-71.

- Béls M., 2003;
 “Des Textiles Catalogues et Commentaires”, J.B. Humbert & J. Gunneweg (eds.), *Khirbet Qumrân at Aïn Feshkha*, Göttingen, pp. 207-276.
- Benoit P., Milik J.T. & de Vaux R., 1961;
Les Grottes de Murabbaʿat, (DJD, 2), Oxford.
- Bowersock G.W., 1983;
Roman Arabia, London.
- Brown J.A., 2005;
John Marco Allegro, The Maverick of the Dead Sea Scrolls, Michigan.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, I-XVI, Leipzig-Berlin, 1862-1943.
- Cross F.M. & Milik J.T., 1956;
 “Explorations in the Judaen Buqeah”, *BASOR*, 142, pp. 5-17.
- Darmesteter A., 1880;
 “Notes ‘Epigraphiques’”, *Revue des Etudes Juives*, 1, p. 48.
- Eck W., 1999;
 “The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View”, *JRS*, 89, pp. 76-89
- Eisenman R., 2000;
 “The 1988-1992 California State University Dead Sea Walking Cave Survey and Radar Groundscan of the Qumran Cliffs”, *Qumran Chronicle*, 9, pp. 123-130.
- Eshel H. & Zissu B., 1999;
 “Roman Coins from the ‘Cave of the Sandal’ West of Jericho”, *INJ*, 13, pp. 70-77.
- Eshel H. & Zissu B., 2002;
 “Coins from the El-Jai Cave in Nahal Mikhmarsh (Wadi Suweinit)”, *INJ*, 14, pp. 168-175.
- Kadman L., 1957;
The Coins of Caesarea Maritima, (CNP, 2) Jerusalem.
- Lapp P.M. & Lapp N.L., 1974;
Discoveries in the Wadi Ed Dalieh, (AASOR, 41), Cambridge, Mass.
- Magness J., 2005;
 “The Roman Legionary Pottery”, B. Arubas & H. Goldfus (eds.), *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha’uma)*, Portsmouth, pp. 69-194.
- Mattingly H., 1966;
Coins of the Roman Empire in the British Museum, vol. III, Nerva to Hadrian, London.
- Meshorer Y., 1989;
 “The Coins of Masada”, *Masada 1*, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports, Jerusalem, pp. 71-132.
- Mildenberg L., 1984;
The Coinage of the Bar Kokhba War, Aarau, Frankfurt and Salzburg.
- Müller M. et al., 2003;
 “Identification of the Textiles Using Microscopy and synchrotron Radiation X-RAY

- Fibre Diffraction”, J.B Humbert & J. Gunneweg (eds.), *Khirbet Qumrân at Ain Feshkha*, Göttingen, pp. 277-286.
- Patrich J., 1994;
“Khirbet Qumran in Light of New Archaeological Explorations in the Qumran Caves”, M.O. Wise N. Golb J.J. Collins & D.G. Pardee (eds.), *Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site*, New York, pp. 73-95.
- Petrie W.M.F., 1917;
Tools and Weapons, London.
- Rasmussen K.L., Gunneweg J., Dovdna G., Taylon J., Bélis M., van der Plicht J., Humbert J.B. & Egsgaard H., 2006;
“Cleaning and Radiocarbon Dating of Material from Khiret Qumran”, J. Gunneweg, C. Greenblatt & A. Adriaens (eds.), *Bio and Material Cultures at Qumran*, Stuttgart, pp. 139-163.
- Shamir O., 2006;
“Textiles and garments from Qumran – Chelcolithic and Roman Periods”, J. Gunneweg, C. Greenblatt & A. Adriaens (eds.), *Bio and Material Cultures at Qumran*, Stuttgart, pp. 285-296.
- Speidel M.P., 1977;
“The Roman Army in Arabia”, *ANRW*, II 8, pp. 687-730.
- Stutchbury H.E & Nicholl G.R., 1962;
“Khirbet Mazin”, *ADAJ*, 6-7, pp. 96-103.
- de-Vaux R., 1953;
“Wady el Maraba‘at”, *ADAJ*, 2, p. 85.
- de-Vaux R., 1960;
“Excavations at Ain Feshkha”, *ADAJ*, 4-5, pp.7-11.
- de-Vaux R., 1961;
“Archéologie”, P. Benoit, J.T. Milik & R. de-Vaux (eds.), *Les Grottes de Murabba‘at*, (DJD, 2), Oxford, pp. 3-63.
- de-Vaux R., 1962;
“Archéologie”, M. Baillet, J.T. Milik & R. de-Vaux (eds.), *Les Petites Grottes de Qumran*, (DJD, 3), Oxford, pp. 3-36.
- de-Vaux R., 1973;
Archaeology and the Dead Sea Scrolls, London.
- Ward J., 1911;
The Roman Era: Britain, London.